

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE FILOLOGIE ROMÂNĂ „ALEXANDRU PHILIPPIDE”, IAȘI
INSTITUTUL DE LINGVISTICĂ „IORGU IORDAN – ALEXANDRU ROSETTI”, BUCUREȘTI
INSTITUTUL DE LINGVISTICĂ ȘI ISTORIE LITERARĂ „SEXTIL PUȘCARIU”, CLUJ-NAPOCA

**LEXICOGRAFIA ACADEMICĂ ROMÂNEASCĂ.
PROVOCĂRILE INFORMATIZĂRII
AcadLexi 2025**

Volumul cuprinde lucrări prezentate la ediția a XIV-a a Colocviului cu participare internațională „Lexicografia academică românească. Provocările informatizării”. AcadLexi 2025 (<https://philippide.ro/acadlexi.html>).

Coordonatori de volum: Elena Isabelle Tamba, Mariana Nastasia

Editori:

Alexandru Anghelina
Iulia Barbu-Comaromi
Călina Ciocoiu
Alexandra Ilie
Mircea Minică
Andreea-Nora Pușcaș

Referenți științifici:

Conf. univ. dr. Ana-Maria Minuț
CS I dr. Gabriela Haja

Coperta: Lucian Săcieru-Dragomir

ISSN: 3008-6159

ISSN-L: 3008-6159

DOI: https://doi.org/10.52257/30086159_2025

© 2025 Editorii volumului. Toate drepturile rezervate.

Universitatea Babeș-Bolyai

Presa Universitară Clujeană

Str. Hasdeu nr. 51

400371 Cluj-Napoca, România

Tel./fax: (+40)-264-597.401

E-mail: editura@ubbcluj.ro

<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE FILOLOGIE ROMÂNĂ „ALEXANDRU PHILIPPIDE”, IAȘI
INSTITUTUL DE LINGVISTICĂ „IORGU IORDAN – ALEXANDRU ROSETTI”, BUCUREȘTI
INSTITUTUL DE LINGVISTICĂ ȘI ISTORIE LITERARĂ „SEXTIL PUȘCARIU”, CLUJ-NAPOCA

ACTELE COLOCVIULUI INTERNAȚIONAL „LEXICOGRAFIA ACADEMICĂ ROMÂNEASCĂ. PROVOCĂRILE INFORMATIZĂRII” AcadLexi 2025

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

2025

ROMÂNESCUL *LUCEAFĂR*. ASPECTE LEXICALE ȘI ETIMOLOGICE

CRISTINA FLORESCU*

1. Cadru teoretic

Punctul exegetic de plecare al acestui studiu este cercetarea întreprinsă în proiectul: *Terminologia astronomică românească: științific vs popular. Fenomene, obiecte cosmice și constelații* (subvenționat UEFISCDI cod PN-III-P4-IDPCE-2020-1277, a. 2021–2023, Institutul de Filologie Română al Academiei Române – Filiala din Iași), proiect care a avut ca rezultat principal volumul TAFOC. Cercetarea se extinde și dincolo de granițele temporale ale subvenționării financiare, echipa proiectului și cea a cercetării ulterioare fiind formată din lingviști: Cristina Florescu (coord.), Laura Manea, Elena Isabelle Tamba, Florin-Teodor Olariu, Dana Butnaru, Alina Bursuc, Cristina Cărăbuș, Maria-Marilena Ciobanu și, ulterior, Mariana Nastasia; astronomi – matematicieni, prof. univ. Cătălin Galeș și doctoranda Gabriela-Ana Azamfirei; un informatician, Claudius Teodorescu¹.

Principiul întemeietor al echipei ieșene este analiza contrastivă dintre elementele științifice și cele populare ale unor terminologii; termenii populari cuprinși în studiu sunt atât (i.) cei pătrunși în limbajul familiar și/sau uzual, cât și (ii.) cei existenți la nivel dialectal. Metoda analitică și-a dovedit relevanța exegetică începând cu proiectul: TMFA².

Teoretic și practic din perspectivă lexicografică, studiul de față include, de asemenea, tehnica disocierilor lexicologice din DLR (*Dicționarul limbii române* editat sub egida Academiei Române), urmărind lexemul vizat și din perspectiva gramaticii comparate-reconstrucție, metodă utilizată în proiectul DÉRom (cf. DÉRom, DÉRom 2014).

2. Prezentarea obiectului de studiu

În lingvistica românească, lexemul *Luceafăr* este tratat diferit, mai ales în funcție de felul în care se acceptă că acesta are un statut lingvistic denominativ special, alături de

* Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide”, Academia Română, Filiala Iași, str. Th. Codrescu, nr. 2.

¹ Pe parcursul articolului, numele autorilor TAFOC vor fi redade numai prin inițiale : Alina Bursuc = [A.B.], Daniela Butnaru = [D.B.], Cristina-Mariana Cărăbuș = [C.C.], Cristina Florescu = [C.F.], Cătălin-Bogdan Galeș = [C.G.], Laura Manea = [L.M.], Florin-Teodor Olariu = [F.O.], Elena Isabelle Tamba = [E.T.], Maria-Marilena Tomulesei-Ciobanu = [M.C.].

² Proiect al cărui principal rezultat este volumul TMFA, care a primit premiul „Bogdan Petriceicu Hasdeu” al Academiei Române pe anul 2015. Cf. <http://dfa.philippide.ro/ro/index.php>.

termenii *Lună* (astru) și *Soare*. Este vorba de cuvinte care implică o dublă perspectivă lexicogramaticală privind modalitatea de tratare a numelor proprii și a relației acestora cu numele comune. Respectiva disociere este importantă și din punctul de vedere al lexicografiei academice tip DLR, lexicon care se oprește declarat numai asupra numelor comune din nevoia evidentă a delimitării listei de cuvinte. Este un principiu necesar, care își asumă o serie de excepții inevitabile privind acei termeni nume proprii care cuprind și aspecte lexicale specifice numelor comune.

Relația nume propriu – nume comun în cazul termenului *Luceafăr/luceafăr* este una dintre problemele asupra cărora analiza de față se va opri în mod special.

3. Prezentarea referentului astronomic

3.1. Perspectivă astronomică

Luceafărul, în mod curent, este considerat, în lumea contemporană românească, denumirea populară a planetei Venus.

Pentru a descifra cât mai corect accepțiile pe care le are lexemul în studiu, este necesară o înțelegere a modalității astronomice în care este vizualizat referențial obiectul nostru cosmic, respectiv a doua planetă de la Soare.

În astronomie se calculează deplasările planetelor din sistemul nostru solar din două perspective:

- din perspectiva observatorului de pe Pământ avem de-a face cu numita *revoluție sinodică*;
- din perspectiva unui presupus observator plasat în centrul stelei noastre, Soarele, avem de-a face cu numita *revoluție orbitală*.

Timpii celor două mișcări de revoluție nu sunt identici.

Datorită mișcărilor orbitale ale planetelor Venus și Pământ în jurul Soarelui, Venus ne apare nouă, pământenilor, pe bolta cerească, în două ipostaze numite, în limba română populară și literară, *Luceafărul-de Seară* și *Luceafărul-de-Dimineată*; acestea sunt cele două denumiri generice, pentru că, vom vedea, diacronic și diatopic, la nivelul graiurilor, aceste denumiri sunt numeroase.

Când ni se înfățișează *Luceafărul-de-Seară* și când *Luceafărul-de-Dimineată*? În general, în deplină necunoștință a faptelor, răspunsul curent este exprimat naiv: „în timpul dimineții și în timpul serii”. Însă, când anume: în aceeași zi, aceeași lună, în timpul aceluiași an? De fapt, pentru explicare acestor apariții sunt necesare și există permanent calcule astronomice adecvate.

Concentrând mult faptele, vom sublinia câteva aspecte³.

³ Un nespecialist poate înțelege cu dificultate complicatele mișcări de revoluție ale planetei Venus. Lingviștii antrenați în cercetarea terminologiei astronomice, inclusiv autoarea articolului de față, au reușit să interpreteze adecvat aspectele respective datorită explicațiilor atente, sugestive ale specialistului astronom, Cătălin Galeș, profesor la Facultatea de Matematică a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

Aceste două înfățișări ale planetei Venus sunt vizibile de pe Pământ numai alternativ, fiecare dintre cele două „înfațișări” răsărind pe cer, când una, când cealaltă, aproximativ câte 250 de zile dintr-un an pământesc, cu pauze ale vizibilității de cca 70 de zile între înfațișarea de seară și cea de dimineață și, respectiv, cca 10 zile între cea de dimineață și cea de seară. Perioadele menționate sunt aproximative, nu sunt fixe, însă ciclul de 584 de zile al orbitei planetei Venus în jurul Soarelui este fix. În felul acesta, cele două ipostaze cosmice nu sunt, practic, vizibile în aceeași zi⁴, ori în aceleași luni sau, uneori, în aceiași ani⁵. Ceea ce înseamnă că intervalul de timp în care vedem planeta Venus la apus (ca *Luceafăr-de-Seară*), în timp ce și după ce Soarele apune, nu este același cu intervalul în care Venus ni se înfațișează ca *Luceafăr-de-Dimineață*, noi putând-o vedea acum înainte de răsăritul Soarelui.

Luceafărul-de-Seară, deplasându-se pe bolta cerească din ce în ce mai acoperită de noapte, pare vizibil timp mai îndelungat pe cerul negru decât pare *Luceafărul-de-Dimineață* pe un cer din ce în ce mai luminos. De fapt, vizibilitatea este aproximativ egală și numai percepția pământeanului variază în funcție de condițiile atmosferice și de gradul de luminozitate.

Aparițiile planetei Venus, pe rând, dimineața sau seara, nu au un caracter uniform nici pentru fiecare ipostază în parte, adică nici ca *Luceafăr-de-Dimineață*, nici ca *Luceafăr-de-Seară*.

Imaginile de pe STELLARIUM sau NEP (două dintre cele mai sistematice și accesibile siteuri astronomice) arată în ce fel evoluția planetei Venus pe cerul Terrei este complexă și neregulată. Această incongruență se observă și în privința aparițiilor în cadrul derulării anotimpurilor, existând veri sau toamne (de exemplu) când Venus nu poate fi observată.

Faptele sunt cunoscute ca atare în astronomie de foarte mult timp.

Selectăm din zecile de afirmații în acest sens, spusele unuia dintre cei mai cunoscuți astronomi, Camille Flammarion. Autorul (indicând revoluția sinodică a acestei planete, cu aparițiile sale neregulate) are un comentariu parțial valabil și în zilele noastre:

Étoiles du matin de juin à décembre 1881 ; étoiles du soir de mai à octobre 1882 ; étoiles du matin de janvier à juin 1883 ; étoiles du soir de novembre 1883 à avril 1884 ; et ainsi de suite, les oscillations de Vénus ne peuvent jamais être confondues avec les mouvements réguliers de Saturne, Jupiter et Mars⁶ (Flammarion 1882 : 660).

Subliniem aceste fapte pentru că multe denumiri populare ale planetei Venus (cf. *infra*) par a se referi (și sunt comentate adesea în consecință) la perioade de timp considerate

⁴ Conform analizelor astronomice (cf. STELLARIUM), planeta Venus poate fi totuși vizibilă, în aceeași zi, și dimineața și seara, numai aproximativ o dată la opt ani.

⁵ Acest fenomen se petrece și la nivel anual pentru că, în mod elementar, cele 250 + 70 de zile se scurg începând cu oricare dintre zilele anului pământesc.

⁶ Stea a dimineții din iunie până în decembrie 1881; stea de seară din mai până în octombrie 1882; stea de dimineață din ianuarie până în iunie 1883; stea de seară din noiembrie 1883 până în aprilie 1884; și tot așa mai departe, oscilațiile lui Venus nu pot fi niciodată confundate cu mișcările regulate ale lui Saturn, Jupiter și Marte [trad. n.].

ca relevante pentru practica ancestrală a crescătorilor de animale. De multe ori, anchetele dialectale ori comentariile din texte ale literaturii culte indică aceste legături existente în mentalul vorbitorului. Însă mișcările de revoluție ale planetei, conform referentului astronomic, dovedesc faptul că *există o mică probabilitate ca pământeanul crescător de animale sau agricultor să se poată orienta temporal sistematic în funcție de pozițiile planetei Venus pe bolta cerească*.

3.2. Valori simbolice

Conform NEP, magnitudinea aparentă maximă a astrului (planetă) Venus este de – 4,8. O comparație cu magnitudinea aparentă a celei mai luminoase stele de pe bolta cerească vizibilă de pe Pământ, Sirius, cu magnitudinea aparentă – 1, 44, arată că luminozitatea cea mai mare a unui astru vizibil de pe Terra este cea a planetei Venus, de cca 22 ori mai luminoasă decât steaua Sirius (pentru că, în astronomie, scara magnitudinilor nu este liniară, ci logaritmică).

Datorită mișcărilor sale orbitale neregulate, cu o ciclicitate greu de identificat pentru observatorul pământean nespecializat care nu are la dispoziție calcule și aparatură științifică, *Luceafărul* nu poate fi integrat „ceasornicului ceresc” alcătuit dintotdeauna de Soare, Lună și o serie de stele cu luminozitate semnificativă, cu revoluție sinodică regulată. Sunt stele aparent fixe (Sirius, Arcturus, Vega, Steaua Polară etc.) în funcție de care pământeanul și-a organizat, timp de milenii, muncile câmpului, îngrijirea animalelor sau călătoriile.

Prin traseul său sinuos, cu suișuri și coborâșuri, cu dispariții și apariții identificate diferit în culturile lumii, *Venus*, cel mai luminos obiect ceresc după Soare și Lună, a avut parte de interpretări simbolice arhaice care au fost înglobate alegoric în narațiuni ontologice.

Nu ne propunem acum o analiză a acestor aspecte narative. Ceea ce dorim să subliniem este faptul că raportul arhaic *stea/zeitate* sau *înger* a dus la relația concurențială *Soare/Venus (Luceafăr)* și este posibil ca să fie una dintre cauzele care au favorizat glisarea semantică spre cunoscutul simbol biblic *Lucifer* ‘îngerul căzut, damnat’.

Dezvoltarea sensurilor figurate ale lui *Luceafăr* în limba română se axează atât pe această relație, *Soare/Luceafăr*, dar, mai ales, pe strălucirea planetei care, în anumite circumstanțe cosmice⁷, a creat confuzii referențiale și suprapuneri lexicologice.

4. Aspecte lexicale caracteristice obiectului de studiu în areal romanic

Românescul *luceafăr* este considerat ca provenind din lat. *lūcifer* (cf. Ernout, Meillet, s.v. *lux*; REW₃ 5141; FEW V 435b; TLIO, s.v. *lucifero*²; EWRS; CDDE; DLR V)

De exemplu, REW ia în considerație ca urmași ai lexemului latin: „Rum. *luceafăr*, akat. *lluzer* [liu-'ser] , sp. *lucero*, pg. *Luzeira* [lu-'zei-ra]”.

⁷ Mișcarea astrelor a creat uneori suprapuneri aparente ale strălucirii unor stele din constelații cunoscute cu strălucirea planetei Venus.

4.1. Faptele exegetice s-au modificat pe parcursul timpului în literatura de specialitate. Acest etimon latin este redimensionat pentru unele idiomuri iberice (cf. CDDE, DCECH, DELLA). Pe de altă parte, în privința limbii italiene, în TLIO, DELI, GDLI etc., se are în vedere atestarea unor forme vechi în textele toscane din secolul al XIV-lea italian⁸ ale lexemului *lucifero* cu sensul ‘stea’, ceea ce pune problema păstrării unor forme arhaice ale lexemului în vechiul dialect toscan. În franceză, sursele nu admit existența unui lexem provenit din latinescul *lūcifer* (FEW V 435b; TLFi); nu am găsit o explicație unanim acceptată privind echivalentele populare și dialectale: „Étoile du Berger” (planeta Venus vizibilă atât în timpul dimineții, cât și în timpul serii) sau „Étoile du matin” (planeta Venus vizibilă numai pe parcursul dimineții) și „Étoile du soir” (planeta Venus vizibilă numai seara).

În italiană, franceză, spaniolă și în majoritatea celorlalte idiomuri romanice există astăzi (venit direct din latina secolului al V-lea sau împrumutat ulterior) numai *Lucifer* ‘demon’.

4.2. Lexemul latin *lūcifer* este compus din *luci-* (< *lux, lucis*) + *ferre*, format după modelul v. gr. *φωσφόρος*.

În privința accepțiilor acestui termen latinesc, simplificând, putem spune că *lūcifer* are patru accepții principale (le menționăm în ordinea cronologică existentă în TLL 7,1: 1708–1711):

- 1) adjectivul *lūcifer*, -a, -um „care strălucește”;
- 2) substantivul comun „stea care strălucește”;
- 3) numele propriu al planetei Venus; desemnează numai „Luceafărul-de-diminează”. Venus ca „Luceafăr-de-seară” este numit *Vesper*;
- 4) numele propriu *Lucifer* ‘mai marele demonilor, îngerul izgonit din Paradis’, atestat după secolul al V-lea și explicat conform doctrinei creștine.

În stadiul actual al cercetării, toate sursele consideră că numai termenul românesc are evoluție continuă, diacronică și diatopică, până în zilele noastre.

Lexemul este unanim considerat ca provenind din latină; luăm în considerație reconstruirea unui protoroman */*lu'kefer*/, corelatul oral al latinescului clasic *lūcifer*⁹. Prezența formei aromâne *luṭeafir* (EWRS, CDDE, Bara 2004) confirmă, încă o dată, originea lexemului românesc.

5. Structura lexicală a rom. luceafăr/Luceafăr

Sursele utilizate sunt: 1) lexicografice – DAFOC și dicționarele de astronomie, DLR și dicționarele de limbă; 2) texte de specialitate din limba română veche, modernă și contemporană (cf. Bibliografia DAFOC și bibliografiile studiilor TAFOC); 3) texte literare

⁸ Sunt texte unanim recunoscute pentru preluarea unor cuvinte și variante din graiurile toscane.

⁹ Avem în vedere sistemul reconstrucției comparative analizat și explicat amănunțit în DÉRom 2014: 48–57, 61–126. Reconstrucția este parțială câtă vreme nu există încă o analiză echivalentă pentru toate idiomurile romanice.

din limba română veche, modernă și contemporană (cf. Bibliografia DLR); 4) toate atlasele dialectale (analizate și fișate de specialistul dialectolog al echipei, Florin-Teodor Olariu), ca și o serie de texte dialectale.

5.1. Prezentăm accepțiunile semnificantului *Luceafăr* care numesc obiectele cosmice încadrate astronomic în categoria planetelor.

Conform tuturor surselor, *Luceafăr* desemnează, general răspândit în terminologia populară (Tp), cu extensie în cea științifică (Ts), numele propriu al planetei Venus.

În română, ambele ipostaze ale Luceafărului sunt bine disociate lexical. Predomină formele compuse.

a. Luceafărul vizibil în cursul dimineții este numit, cel mai frecvent, ca atare, *Luceafărul-de-Dimineeață*. Lexemul apare și în alte compuse care explicitează această arie a vizibilității matinale: *Luceafărul-Dimineții*, *Luceafăr(ul)-de-Zi(uă)*, *Luceafărul-Zilei*, *Luceafărul-de-cu-Ziuă*, *Luceafărul-Zorilor*.

Cu acest sens, planeta Venus, observabilă la estul bolții cerești, înainte ca Soarele să răsară¹⁰, are o sinonimie relativ bogată: *Venera*, *Vinerea*, *Lucifer*, *Afrodita* în textele vechi de astronomie, iar la nivelul graiurilor notăm *Steaua-Dimineții*, *Steaua-Zorilor*, *Ziurel*.

a.i. În texte literare, posibil și sub influența fr. *Étoiles du Berger*, apare ca sinonim compusul *Steaua-Păstorilor*. Cităm dintr-un text științific mai vechi, într-un neașteptat context poetic pentru cursul de astronomie sobru al matematicianului și astronomului Nicolae Coculescu:

Cea dintâi dintre planete care, fără îndoială, a trebuit să atragă privirea prin strălucirea ei, fiind vizibilă cu ochii liberi uneori în plină zi, prin frumusețea luminei sale albe, strălucitoare, este cea căreia Antichitatea i-a dat pentru acest motiv numele de Venera..., cântată de Omer în Iliada supt calificativul de „Vespera cea foarte frumoasă”, ... atât a fost de adâncă în toate timpurile impresia ce lasă în suflet privirea acestei suave stele, Steaua-Păstorilor, Luceafărul-Dimineții și a Serii. (Coculescu 1929: 322).

a.ii. Într-un singur text¹¹ am întâlnit compusele *Luceafărul-Ciobănesc* și *Steaua-Ciobanului* ca lexeme echivalente semantic pentru *Luceafărul-de-Dimineeață*:

Luceafărul-Ciobănesc (Steaua-Ciobanului) răsare spre răsărit, pe la ora 3 (Stoian 1933–1934: 72).

Această semnificație a compusului poate fi o confuzie între *Luceafăr* și *Vega* (cf. *infra*) fie a anchetatorului, fie a subiectului anchetat – cioban din zona Râmnicului-Sărat.

¹⁰ În limbajul poetic românesc modern și contemporan, lexemul *Luceafăr*, identificat de tradiția cultă ca fiind planeta Venus, este folosit uneori clișeard, cu o mecanică simbolică indiferentă față de realitatea astronomică a mișcărilor orbitale ale planetei. De exemplu: „Tumultul pădurii / Sublim e ca focul / Acelui Luceafăr / Ce luce-n zenit” (Horea 1956: 68), reprezintă o construcție poetică în care nu se ține seama că planeta Venus nu este vizibilă niciodată la zenit.

¹¹ În *Dicționarul de sinonime* din 1982 apare, de asemenea, suprapunerea dintre *Luceafărul-de-Dimineeață* și *Steaua-Ciobanului* în cadrul sensului 1.

a.iii. Ipostaza planetei vizibile în cursul dimineții este numită uneori implicit, numele nefiind explicat prin unul sau altul dintre compuşii citați, ci se deduce din context. De exemplu:

Așa și nașterea lui... Ioan, ca o zare prea luminată străluci... Ca un Luceafăr înaintea dreptului Soare, lui Hristos, curse Ioan martur pocăinței și cu nașterea sa pre mulți înveseli. (Varlaam 1643: 459); Vrea varvarii să giunghe pre tinerii, să-i facă corban Luceafărului ce răsare naintea soarelui. (Dosoftei 1683: 13)

Când se ivi Luceafărul deasupra, / Obişnuitul sol al dimineții, / S-apropie de insulă și vasul Pe mare plutitor. (Murnu 1924: 220).

a.iv. Prima atestare de care dispunem este din *Psaltirea Scheiană*:

„Din mațe (pântece d, h) ainte de Luceafăru născuiu-te.” (*Psalt. Sch.*: 238). Descifrarea acestui citat este determinată de valorile tradiției biblice, oglindite în imagologia creștină privind interpretările Luceafărului ca Luceafăr-de-Diminează devenit simbol al Fecioarei Maria, al lui Ioan Botezătorul, al lui Iisus Hristos sau al începuturilor dumnezeiești ale Universului, ale lumii pământești ori ale luminii (Cf. Aga 1935, s.v. *Luceafărul-de-Diminează*; GORAZD).

În Biblia 1688, sensul generic indică în mod limpede o circulație curentă:

Veni asupra lor David și-i lovi pre ei, de la Luceafăr până înde sară, și a doua zi, și n-au scăpat dentru ei om, fără numai 400 de copilași carii 18 era călări pre cămile și au fugit (Biblia 1688: 219).

b. Luceafărul vizibil în cursul serii și, ulterior, al nopții, este numit cel mai frecvent ca atare, *Luceafărul-de-Seară*. Este atestat și în alte compuse care explică această arie extinsă a vizibilității nocturne: *Luceafăr(ul)-de-(cu-)Seară*, *Luceafărul-Înserării* și, în nordul Maramureșului, *Luceafărul-(cel) de-Noapte*. Avem de-a face cu planeta Venus vizibilă la vestul bolții cerești, după ce Soarele apune.

Seria sinonimică este bogată. La nivel Ts există, ca termeni învechiți: *Hesper*, *Vesper*, *Vinerea*, (rar) *Steaua-Serei* (Culianu 1902: 336). La nivel Tp sunt atestate denumirile: *Stelălău* (în nord-vestul Banatului: NALR – Ban. III h 519 pc. 62) și *Steloi* (în estul Banatului: NALR – Ban. III h 519 pc. 26).

b.i. În MDA și DLR V este interpretat ca *Luceafăr-de-Seară* compusul *Luceafărul-Ciobanilor*. Punctul de plecare este un citat din Pamfile:

Steaua-Polară, steaua din capul oiștei Carului-Mic se cheamă Împărat..., numele parului din mijlocul ariei de treierat – Țăgără, Țăgără sau Steaua-Ciobanului. Acest din urmă nume îl poartă de obicei Luceafărul-de-Seară – Venus, – numit și Luceafărul-Ciobanilor. (Pamfile 1915: 163).

Se poate presupune, conform considerațiilor astronomice de mai sus, că avem de-a face, de fapt, cu steaua Vega (cf. *infra* 5.2. c.).

În seria sinonimică se indică și *Steaua-Ciobanului*. Două dintre surse sunt neclare din punct de vedere astronomic:

Steaua care întâiu se arată de cu seară, Steaua-Ciobanului (Cantemir 1704–1705: 9).

Răsărise de mult Steaua-Ciobanului și lui Pinteia încă tot nu-i trecea prin minte ca să se întoarcă cu oile la stână. (Marian 1895: 293).

Comentariul lui Otescu interpretează clar această posibilă sinonimie, punând însă sub semnul întrebării motivația sa denominativă:

Alții zic Stelei-Polare și Steaua-Ciobanului (nota 8: Codăreni, Dorohoi), căci după ea se călăuzesc noaptea ciobanii. Dar, mai ales, numesc țărani Steaua-Ciobanului (nota 9: Odăi, Buzău; Crăcăoani și Ușcați, Neamț) pe Venera ca Luceafăr-de-Seară, ceea ce-și are însemnătatea sa când avem în vedere că această numire nu are nicio legătură cu nimic particular ciobanilor, că și francezii tot astfel numesc acest Luceafăr (Otescu 1907: 428–429).

De altfel, astronomul indică în acest areal denominativ al serie de *luceferi* o serie de confuzii (cf. *ibid.*: 460).

b.ii. Prima atestare de care dispunem este din:

Grecii zic Italiei cu alt nume Hesperia, di pe Hesper, steaua ceaia căria zicem noi Luceafărul-cel-de-Noapte, că acel Luceafăr drept peste Italia apune (M. Costin 1686–1691: 245).

În textul Bibliei apare și numele compusului *Luceafăr-de-Seară* (alături de cel de dimineață, cf. *supra*):

Preceput-ai legătura Găienuşii? Și îngrădirea Orionului deşchis-ai? ... Deschide-vei zodiile în vremea lor și pre Luceafărul-de-Sară de păr aduce-l-vei pre el? (Biblia 1688: 380).

c. Suficient de frecvent, extins diastratic Tp și Ts, *Luceafărul* denumește planeta Venus în ambele sale ipostaze. Realitatea denominativă este atestată, mai ales, în dicționare de astronomie sau în dicționare enciclopedice, exprimând, direct și succint, echivalarea celor două ipostaze ale planetei Venus. Oferim, spre exemplificare, un fragment din articolul *luceafăr*, pe care l-am redactat pentru DAFOC:

Costinescu II, 1870; *Planeta Venus, adică Luceafărul, ... se depărtează mereu de Soare spre apus, până ajunge iar la 46° depărtare unghiulară de Soare, numită elongație maximă*. Abramescu 1915, 107; *Lumina Luceafărului, când mai vie, când mai slabă, provine din cauza apropierii sau depărtării de Pământ, în mișcarea în jurul Soarelui. Planeta Venus este puțin mai mare decât Pământul*. Culea 1926, 75; Popovici et alii 1977; DS 1982; *Venus sau, popular, Luceafărul este, după dimensiuni și masă, planeta soră a Pământului, dar primește de două ori mai multă căldură și lumină de la Soare*. Chiș 1991, 80; D. Enc.; Ciorănescu 2002; MDE 2008; Vizir/Bivol 2008, 408; *Venus (cunoscut și cu denumirea populară de Luceafăr) este a doua planetă de la Soare*. Tiron/Nacu 2014, 210; Aldea 2019, 773. (DAFOC, s.v. *luceafăr*).

c.i. În limbajul uzual și cotidian, conform unui chestionar utilizat în perioada iulie 2024 – iunie 2025, dintre cei 106 orașeni chestionați, având vârstele cuprinse între 18 și 78 de ani, un număr de 54 se referea numai la un singur *Luceafăr*, neștiind de existența celor două ipostaze cosmice și necunoscând compuşii Tp corespunzători.

d. Învechit, prin generalizare, lexemul numește orice planetă:

Planeteii sau Luceferii sânt niște stele opace care strelucesc numai pentru că resfrâng lumina soarească. Ei au două mișcări, căci totdeauna se rotesc în osia lor și împregiurul Soarelui. Aceștia, în rând după depărtarea lor de la Soare, sânt: Mercur, Venus, Pământul, Mars, Vesta, Juna, Ceres, Palas, Joe, Saturn, Uran. (Genilie 1841: 71).

Această accepție, într-un astfel de context Ts, reliefează efortul de adaptare a termenilor astronomici în limba română la începutul secolului al XIX-lea. Autorul, I. Genilie, suprapune semnificații *planetă* și *stea*, introducând pluralul lexemului *luceafăr* posibil și sub influența utilizării populare a acestui plural.

e. Semnalăm accepția „planeta Saturn” dată numai de Dosoftei acestui lexem, în compusul *Luceafărul-Sâmbetei*: „Șugubeții avea pre Cron, lătinească-l chema Saturnus, Luceafărul Sâmbetei.” (Dosoftei 1683: 279)¹².

5.2. Prezintă accepțiile semnificantului *luceafăr* care numesc obiecte cosmice încadrate astronomic în categoria stelelor.

a. Cea mai răspândită semnificație, existentă la nivel Tp, este aceea care desemnează, mai ales la plural: ‘stea deosebit de¹³ strălucitoare’. Lexemul este substantiv comun de genul masculin. La nivelul graiurilor are și forme de neutru.

a.i. Prima atestare de care dispunem actualmente aparține călugărului și cronicarului Mihail Moxa:

A patra zi... începu a podobi ceriul cu steale și cu luceferi, cu Soarele și cu Luna de se întrec una cu alta întru lauda cui le-au fapt. (Moxa 1620: 100).

Respectivul sens al lexemului are o frecvență apreciabilă diastratic, diatopic și diacronic.

În limba și literatura populară exemplele sunt numeroase:

Eu pot mărturisi cu luceferii nopții / Și cu stele jumătate / Că de cai nu avui parte / Făr' de stare jumătate / Și de mânzi a treia parte (Bibicescu 1893: 163).

(sudul Bucov.) „[Crângul] este un fel de stea pe cer, lângă luceferi” (NALR – Mold.Bucov. IV h 375, pc. 482).

Este întâlnit și în opera marilor scriitori:

Nu trecu mult și ziua se călători. Cerul era limpede și luceferii sclipitori râdeau la stele, iară Luna... se legăna în văzduh. (Creangă 1876: 37).

¹² Informație oferită de Laura Manea.

¹³ Conform Ts, gradul de luminozitate al stelelor vizibile de pe Pământ este cu atât mai mare cu cât mărimea aparentă a acestora este mai mică. Sunt vizibile pe bolta cerească acele stele care au mărimea aparentă sub +2. Deosebit de strălucitoare pot fi considerate stelele vizibile sub +1 mărime aparentă.

Acest raport invers proporțional pleacă de la clasificarea efectuată de matematicianul și astronomul grec Hipparchos (cca 190–125 î.H.), considerat întemeietorul astronomiei, autor și al unui catalog ce cuprinde peste 1 000 de stele, împărțite după strălucirea lor în șase mărimi (cf. D. ENC. III, s.v. *Hiparc*), și numerotate, în mod elementar, astfel: cele mai strălucitoare notate cu „1”, următoarele stele ca strălucire: „2” ș. a. m. d.

Luceferi, ce răsar / Din umbră de cetini, / Fiindu-mi prieteni, / O să-mi zâmbească iar. (Eminescu 1866–1887: 218).

Apare adeseori în limba literară contemporană:

Ne-am hotărât să pornim a doua zi de noapte [când] ... luceferii străluceau ca pietrele cele scumpe și Găinușa să pitula după o pală de nouraș (Cardaș 1926: 10).

Stinși sunt luceferii, crășmele / Zăvorâte sunt pe vecie (România Liter. (S.) 1971, nr. 120: 4/1).

Dicționarele MDA, DLR V, NDU etc. înregistrează respectiva accepție (cf. *infra* 7.1.).

a.ii. Cu aceleași coordonate gramaticale, în compusul *Luceferii-(cei-)Mici*, numește o serie neidentificată de stele. Comentariile lui Ion Otescu, sau ale lui Tudor Pamfile argumentează acest aspect care, de altfel, datorită lipsei de repere, face imposibilă și astăzi o identificare astronomică și, implicit, denominativă:

Țăranul mai are și alte constelațiuni, de ex[emplu]... Luceferii-cei-Mici, cărora nu le pot indica sigur locul (nota 1: ... Orice alți țărani am întrebat în diverse localități, nu au știut să-mi arate Luceferii-cei-Mici, deși spuneau că au auzit de ei. (Otescu 1907: 463).

Mai sunt unele numiri populare de stele despre cari nu se știe cu siguranță în ce constelațiune sunt; astfel sunt stelele numite Luceferii-Mici. (Pamfile 1915: 175).

b. Lexemul următor, nume propriu, este prezent atât la nivelul limbii populare, cât și la acela al terminologiei astronomice. Din punct de vedere Ts a fost identificat referențial ca fiind steaua *Sirius* din constelația *Câinele-Mare* (*Canis Major*), reprezentând obiectul stelar cu cea mai mare luminozitate vizibilă de pe Pământ, pe bolta cerească (cf. și *supra*).

Este atestat mai ales în compusele: *Luceafăr-al-Zorilor*, *Luceafărul-Dimineții*, *Luceafărul-din-Zori*, *Luceafărul-de-Dimineăță*. Există o suprapunere denotativă cu *Venus* ca *Luceafărul-Dimineții* și *Luceafăr-de-Dimineăță*. Sinonimele, *Steaua-Zorilor* și *Zorilă* contribuie la identitatea denominativă a acestei stele. Această referențialitate este semnalată în lingvistica românească: cf. și DEX, MDA, DLR V.

Cităm două contexte sugestive din lucrările lui Otescu și Pamfile:

Steaua *Sirius*, frumoasa stea din [constelația] *Câinele-Mare*, cel mai mare și mai sclipitor briliant al cerului, e numită de țărani *Zorilă* sau *Luceafărul-din-Zori*, căci răsare tocmai în zori (Otescu 1907: 459).

Sirius din [constelația] *Câinele-Mare* se cheamă *Zorilă*, *Luceafărul-din-Zori*, *Luceafărul-de Dimineăță* sau numai *Luceafărul* (Pamfile 1915: 174).

c. În compusele *Luceafărul-de-la-Miezul-Noptii*, *Luceafărul-cel-Mare-de-la-Miezul-Noptii* sau *Luceafărul-cel-Frumos*, lexemul (de asemenea, nume propriu), cu circulație Tp și Ts, a fost identificat astronomic ca fiind steaua *Vega*, cel mai luminos obiect cosmic din constelația *Lira* (numită la nivel Tp *Ciobanul-cu-Oile*). În registru dialectal, sunt atestate sinonimele: *Ciobanul*, *Regina-Stelelor*, *Steaua-Ciobanului*. Semnalăm o suprapunere denominativă cu *Venus* ca *Luceafăr-de-Seară*, în prima atestare:

Eu cred că Steaua-Ciobanului în loc de Luceafăr-de-Seară își are numirea de acolo, pentru că, tocmai pe când răsare acest luceafăr, ies ciobanii de la stâne cu oile în porneală, adevă le scot la păscut după ce le-au muls de seară. (Marian 1895: 91).

Pamfile explică modalitatea prin care vorbitorul popular proiectează pe bolta cerească grupul stelar. Citatul este, de altfel, unul din reperele care au dus, din punct de vedere astronomic, la identificarea denominativă corectă:

Lira se numește Ciobanu-cu-Oile, steaua Vega fiind Ciobanul, iar cele patru stele, Oile. Ciobanul se mai cheamă și Luceafărul-cel-Mare-de-la-Miezul-Noptii sau Regina-stelilor (Pamfile 1915: 165).

Această identificare este citată în lingvistica de specialitate, cf. DEX, MDA, DLR V, DAFOC¹⁴.

d. La nivel Tp și Ts, în compusele *Luceafărul-Porcesc* și *Luceafărul-Porcilor*, termenul desemnează steaua *Aldebaran*¹⁵, cea mai strălucitoare stea din constelația *Taurul*. Are sinonimul științific *Ochiul-Taurului*¹⁶ și sinonimele populare *Porcarul*, *Steaua-Porcului*.

Prima atestare apare în basmele lui Ispirescu:

Mai înainte de a răsări Luceafărul-Porcilor, când toți porcii se deșteaptă, adormiți fiind purceii cu țâța în gură, voinicul băgă mâna binișor și apucă un purcel. (Ispirescu 1862–1882: 108).

Otescu explică legătura explicativă denominativ, punând în valoare modalitatea de construire a etimologiei populare:

Pe steaua Aldebaran țărani o consideră ca Luceafăr, numindu-l Luceafărul-Porcesc, sau Porcarul, căci, când răsare el, se deșteaptă porcii și încep să grohăească, semn că se apropie de ziuă. (Otescu 1907: 445).

Denumirea respectivă provine de la numele popular al *Hiadelor*¹⁷, *Porcii* (cf. DLR, s. v.), roi de stele din constelația *Taurul*, constelație care, tot popular, mai este numită *Vierii* și *Scroafa-cu-Purcei*. Steaua *Aldebaran*, ca referent astronomic al acestui *Luceafăr*, este identificată ca atare în literatura lingvistică: cf. Sala 2005, MDA, DLR V; DGS; DEX² 2016.

e. Tot ca nume propriu semnalăm lexemul, de asemenea în registru Tp, atestat în compusul *Luceafărul-Boului*. În DEX, MDA, DLR V sau DEX² 2016, acest compus este încadrat, în taxonomia lexicografică a articolului *Luceafăr*, ca sinonim pentru *Venus* ca *Luceafăr-de-Diminează*.

Citatul pe care se bazează aceste concluzii lexicologice este următorul:

¹⁴ Cf. articolul DAFOC *Ciobanul* redactat de Cristina Cărbuș.

¹⁵ Articol DAFOC redactat de Alina Bursuc.

¹⁶ Cf. „Prelungirea de o parte și de alta a liniei celor Trei-Regi din Orion, ne duce către nord-occident, la constelațiunea *Taurului* în care se deosebește steaua foarte luminoasă α , numită *Aldebaran* sau *Ochiul-Taurului*” (Culianu 1902: 47).

¹⁷ Cf. și articolul *HIADELE* din DAFOC, redactat de Maria-Marilena Ciobanu și Elena Isabelle Tamba.

Pe când se revărsau zorile, Petru era în picioare; Luceafărul-Boului nici nu s-a fost ridicat bine pe cer, până când el s-a și fost sculat. (Conv. Lit. 1872–1873: 103).

Textul din „Convorbiri literare” aparține lui Ion Slavici (cf. *ibid.*: 102) și reprezintă un basm pe care scriitorul ardelean îl știa de la bunicul său. Analizând cu atenție momentul astronomic și proiecția corespunzătoare pe cerul dimineții, corelând denumirile dialectale, am ajuns la concluzia că avem de-a face, de fapt, cu steaua *Arcturus*¹⁸, cea mai luminoasă stea din constelația *Boarul*¹⁹.

f. Substantivul nume comun *luceafăr* denumește uneori, învechit și popular, o cometă. Punctul de plecare este luminozitatea deosebită a obiectului cosmic respectiv.

Suprapunerea semnificațiilor apare în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în jurnalele vremii din Moldova:

Comitul ce s-au observat acum la Berlin se pare a fi acela carile se arătasă la 1470, încât aceasta ar dovedi în astronomie că acel luceafăr călătorește în cerc de 370 de ani. (Albina rom. 1840, nr. 33, 135).

Cometa Klinkerfues, așa-numită după astronomul observatorului de Getingen, ... s-au putut vedea cu ochiul dizarmat când au avut și cea mai mare lucoare... Acest luceafăr s-au observat și la Moscova. (Gazeta de Moldavia 1853, nr. 71: 1¹).

6. Variantele lexicale

Lexemul studiat are, la nivelul graiurilor, un număr apreciabil de variante lexicale.

Cităm variantele lexemului cu răspândirea lor dialectală, redând, conform tehnicii DLR, numai acolo unde este cazul, pluralele care indică și forma neutră a variantei respective: (nordul Transilv.) **luceáfărt** (ALRR – Transilv. V MN pl. 149, [1592] pc. 268), (nordul, estul și centrul Maram., Bucov., nordul Criș., nordul și vestul Transilv.) **luceáfăn** (BL VII 202; Arvinte 1983, 358; ALM h. 158 pc. 6, 16; ALRR – Maram. III h 662; NALR – Mold.Bucov. V h 519; N ALR – Criș. IV h 779 pc. 214, 215; ALRR – Transilv. V MN 170, [1592] pc. 268; pl. și s. n., estul și vestul Transilv., *lucefene*, ALRR – Transilv. V MN 170, [1592], pc. 329, 331, 338), (nordul Basarab.) **luceáfor** (ALM h. 158 pc.46), (estul Bucov., estul și sudul Mold., nordul Dobr.) **luceáfur** (ALM h 158; NALR – Mold.Bucov. V h 519; ALRR – Munt.Dobr. IV h 521 pc. 874, 876, 878; pl. și, s. n., estul Mold. *luceafure*, NALR – Mold.Bucov. V h 519 pc. 527), (sudul și centrul Transilv.) **lusceáfăr** (ALR II 1 225/166, 180; ALRR – Transilv. V MN 170, [1592] pc. 379; pl. și s. n., centrul Transilv., *luscefere* ALRR – Transilv. V MN 170, [1592] pc. 379), (centrul Munt., sudul Transilv.) **lușceáfăr** (ALRR – Munt.Dobr. IV h 52 pc. 700; ALRR – Transilv. V MN 170, [1592]; pl. și s. n., sud-estul Transilv.: *lușcefere* ALRR – Transilv. V MN 170, [1592], p. 366; *lușceafăre* ib. pc. 380. 389. 390. 441), (estul Ban.) **lăceáfor** (NALR – Ban. III h 519 pc. 72), (sud-estul Transilv.) **leceáfăr** (ALRR – Transilv. V MN 170, [1592] pc. 384), (sudul Transilv.)

¹⁸ Cf. DAFOC, s.v., articol redactat de Maria-Marilena Ciobanu.

¹⁹ Articolul DAFOC este redactat de Cristina Cărbuș, Laura Manea, Cristina Florescu.

lesceáfăr (ALRR – Transilv. V MN 170, [1592] pc. 391), (sud-estul Transilv.) **nuşceáfăr** (ALR II 2 465/172), (sudul Crişanei) **ruceáfăr** (ALR II 1 225/65; NALR – Criş. IV h 779 pc. 120) s. m.; (sud-estul Transilv.) **lucceáfăr** (ALRR – Transilv. V MN 170, [1592] pc. 418; pl. *luccefere* ib.), (sudul Crişanei, sud-vestul Transilv.) **ruceáfăl** (NALR – Criş. IV h 779 pc. 102, 108; ALRR – Transilv. V MN 170, [1592] pc. 430; pl. *ruceafele* ib.), (nord-vestul Munt.) **ruşceáfăr** (ALRR – Munt.Dobr. IV h 521 pc. 675; pl. *ruşcefere* ib.) s. n.

6.1. Formele de neutru ale lexemului *luceafăr* sunt considerate în MDA şi DLR ca rare. Conform corpusului TAFOC care cuprinde şi materialul ultimelor atlase şi texte dialectale, aceste neutre nu sunt rare, ci relativ frecvente. Cităm în continuare seria formelor de plural ale formei titlu *luceafăr*.

Se poate observa că răspândirea genului neutru este relativ extinsă; aceste forme se adaugă acelor deja menţionate în paragraful anterior, al variantelor: (vestul Bucov., Dobr., Munt., sudul Olt., nordul Ban., Transilv.) *luceafăre* (NALR – Mold.Bucov. V h 519 pc. 475, 483, 488, 503; ALRR – Munt.Dobr. IV h 521; NALR – Olt. II MN 274, [1592] pc. 979; NALR – Ban. III h 519 pc. 47, 52, 56, 72; ALRR – Transilv. V MN 170, [1592]), (vestul Criş.) *luceafăruri* (NALR – Criş. IV h 779 pc. 173), (nordul Bucov., estul Munt., centrul Olt., centrul şi nordul Ban., centrul şi sud-estul Transilv.) *luceafere* (NALR – Mold.Bucov. V h 519 pc. 488; ALRR – Munt.Dobr. IV h 521 pc. 749, 895; NALR – Olt. II MN 274, [1592] pc. 923; NALR – Ban. III h 519 pc. 33, 53, 54, 58; ALRR – Transilv. V MN 170, [1592]), (centrul Mold., sud-estul Ban.) *luceafuri* (NALR – Mold.Bucov. V h 519 pc. 603, 656; NALR – Ban. III h 519 pc. 2), (vestul Bucov., nordul şi estul Mold., Dobr., Munt., Olt., nordul şi centrul Transilv.) *lucefere* (NALR – Mold.Bucov. V h 519 pc. 485, 538, 563, 610, 631; ALRR – Munt.Dobr. IV h 521; NALR – Olt. II MN 274, [1592]; ALRR – Transilv. V MN 170, [1592] 243, 260, 280, 300, 308, 312, 315, 318, 341, 362).

7. Etimologia

Toate lucrările de lingvistică indică etimologia acestui lexem ca fiind lat. *lūcifer*.

Sensul moştenit al lexemului latinesc este considerat – de multe ori implicit – ca fiind sensul 3 al termenului sistematizat în TLL (7,1: 1708–1711) „planeta Venus” (v. *supra* 4.2). Această concluzie rezultă din analiza lucrărilor de specialitate, din modalitatea tehnică de redare a etimologiei în dicţionare, din ierarhizarea sensurilor respectivului lexem şi din indicaţiile privind distribuţia elementelor lexicale.

7.1. Sintetizăm în continuare modalitatea în care se corelează lucrările de specialitate româneşti, pe de o parte, cu etimonul latinesc respectiv şi, pe de altă parte, cum este decelată semnificaţia ‘stea, astru’, nume comun.

a. Există lucrări care se referă la lat. *lucifer*, *luciferum* (substantiv masculin) fără a indica sensul ‘stea/stele deosebit de strălucitoare’²⁰ în mod explicit diferențiat de cele două ipostaze denominative populare ale planetei Venus – *Luceafărul-de-Diminează* și *Luceafărul-de-Seară* (aceste denumiri generice sau oricare alte compuse cuprinzând termenul *Luceafăr*). Cităm: Pontbriant 1862, EWRS, Tiktin¹ II 1911 (inclusiv cele două ediții ulterioare), CDDE, Șăineanu, Scriban, MDE etc.

b. O serie de lucrări se referă la sensul ‘stea/stele deosebit de strălucitoare’ (cu sau fără sinonimul *astru*) disociat explicit; se consideră acest sens ca dezvoltat pe terenul limbii române din sensul ‘planeta Venus’ *prin generalizare* sau *prin extindere*.

Sensul general ‘stea’, ca nume comun, apare, conform documentării noastre din acest moment, în (ENC. ROM.: 129), s.v. *luceferii*: „LUCEAFERII în poveștile române. De regulă se vorbește de doi luceferi”, urmând o prezentare a utilizărilor metaforice ale lexemului din textele de folclor. Ultimele fraze ale respectivului articol lexicografic reprezintă o explicație astronomică cu referire la corespondentul Ts Venus. Se încheie articolul cu un comentariu dubitativ: „dar planeta Venus după apunerea soarelui numai cam trei ore se vede și dispare, apoi înainte de resărire Soarelui asemenea cam trei ore se vede” (ENC. ROM.: 129, s.v. *luceferii*).

În concluzie, în această lucrare, numele comun la plural numește, probabil, numai cele două ipostaze ale *Luceafărului*.

Cea dintâi disociere clară lexicologic și lexicografic a numelui comun *luceafăr* cu sensul ‘stea deosebit de strălucitoare’ am întâlnit-o în (Resmeriță 1924): „1) Venus. 2) extins.[= extensie], pop. orice stea care strălucește tare la apusul soarelui sau înainte de răsăritul soarelui”.

În lucrările ulterioare, semnificația analizată este disociată ca atare, cu atât mai mult cu cât există identificări astronomice și atestări cu numele diferitelor stele redată popular (cf. *supra* 5.2.) prin: *Luceafăr-al-Zorilor* – Sirius, *Luceafărul-de-la-Miezul-Noptii* – Vega, *Luceafărul-Porcilor* – Aldebaran. Astfel încât disocierea lexemului „stea deosebit de strălucitoare” este făcută deja în mod sistematic în seria lexicografică extrem de cunoscută și utilizată DEX 1975–2016 („Numele popular al planetei Venus și a altor stele strălucitoare”) în care, însă, etimonul este redat cu majusculă, *Lucifer*, ceea ce trimite la sensul latinesc nume propriu ‘Venus’ (sensul 3 din TLL).

În MDA și DLR V se indică etimonul nume comun, cu minusculă, *lucifer*, însă sensul extins, bine documentat lexicografic, „Stea, astru” este considerat ca evoluat pe terenul limbii române, fiind însoțit de indicația „Prin generalizare”.

7.2. Între primele atestări ale *Luceafărului* ca echivalent popular al planetei Venus și primele atestări ale lexemului *luceafăr* ca stea deosebit de strălucitoare există o diferență de cca 40 de ani (*Psalt. Sch. vs Moxa* 1620), diferență semnificativă.

²⁰ Din punct de vedere astronomic *stea* este un obiect cosmic *strălucitor*, luminozitatea și strălucirea făcând parte din semele sale de bază. Din această cauză, în cercetarea TAFOC, obiectele cosmice ca stele vizibile de pe Pământ și considerate ca având o luminozitate mare, sunt definite sistematic „stea deosebit de strălucitoare”.

Trebuie să se țină seama că vechimea mai mare a numelui propriu aparține textelor religioase din literatura română veche. Lexemul ca nume comun este, de asemenea, prezent în aceeași categorie de lucrări, adesea în texte literare culte care aparțin inclusiv literaturii moderne și contemporane, dar mai ales în atlase dialectale și texte populare (cf. *supra* 5.2.). Relevante sunt frecvența semnificativă a pluralelor în graiuri, dar și în literatura artistică, precum și arealul dialectal extrem de extins al acestei accepții.

Putem să considerăm ipotetic faptul că vorbitorul popular străvechi cunoștea adevărul astronomic al identității celor doi *Luceferi*, că le-a remarcat strălucirea impresionantă și, ulterior a numit astfel, prin generalizare, multe alte stele foarte luminoase. De asemenea, se poate presupune că același vorbitor a confundat o serie de stele luminoase cu planeta Venus/*Luceafărul*, deși mișcarea de revoluție sinodică a acestui obiect cosmic este complet lipsită de uniformitatea mișcării unei stele. În egală măsură, am putea interpreta că în contextul: „Era atunce ceasul al șasea de dzî, ceriul senin și So[a]rele luminos. Și s-au ivit în ceriu o cunună cearcăn de steale și-n mijlocul lui cruce de luceferi” (Dosoftei 1683: 31), autorul s-ar putea referi numai la cei doi Luceferi multiplicându-i, în formă de cruce sfântă, prin analogie metaforică.

Însă ni se pare mai simplu și mai direct să admitem că lat. *lucifer*, *luciferem* a fost moștenit în limba română și cu sensul nume comun ‘stea deosebit de strălucitoare’, sens marcat ca atare în TLL²¹.

8. Concluzii

Lexemul studiat este disociat din perspectiva astronomică prin care se diferențiază strict *Luceafăr* (nume propriu) ‘planetă’, de *luceafăr* (nume comun) ‘stea’.

Analiza prezintă structura lexicală și etimologică a lexemului românesc *luceafăr/Luceafăr* conform cercetării contrastive Ts – Tp din TAFOC.

În studiul de față sunt corelate elementele Tp cu perspectiva astronomică Ts a mișcărilor de revoluție sinodică a lui Venus, mișcări explicate, pe cât posibil filologic, amănunțit. Se demonstrează caracterul nesistematic, la nivelul percepției curente, al acestor mișcări de revoluție și faptul că prezența strălucitoare a planetei pe bolta cerească nu poate fi un reper temporal, în cazul de față, pentru crescătorul de animale.

Accepțiile denumirilor dialectale ale planetei sunt parțial reconsiderate, identificându-se suprapuneri denominative, realitățile lingvistice fiind reinterpretate. Astfel, se reliefează cum o serie de compuse Tp reprezintă diferite stele (Vega, Siriu, Aldebaran, Arcturus) și nu planeta Venus: de exemplu *Luceafărul-Boului* nu este *Luceafărul-Dimineții*, ci steaua *Arcturus*. Explicațiile Tp pentru *Luceafărul-Porcilor* sau *Luceafărul-Ciobanilor* sunt infirmate de literatura Ts și reconsiderate ca etimologii populare.

²¹ În ce măsură acest sens este atestat și în alte idiomuri romanice formează subiectul unui viitor articol.

Se subliniază extinderea diastratică, diatopică și diacronică a *luceafărului* ca nume comun (mai ales la plural) cu sensul ‘stea deosebit de luminoasă’, sens considerat etimologic, alături de sensul ‘planeta Venus’ (TLL 7,1: 1708–1711).

BIBLIOGRAFIE

A. Izvoare

- Abramescu 1915 = N. Abramescu, *Curs de cosmografie pentru clasa VI clasică-modernă de băieți și pentru clasa VIII a școalelor secundare de fete*, Ploiești, „Progresul”.
- Aga 1935 = Pr. Victor Aga, *Simbolica biblică și creștină. Dicționar enciclopedic (cu istorie, tradiții, legende, folclor)*, ediția a II-a, Timișoara, Editura Învierea, Arhiepiscopia Timișoarei, 2005.
- Albina rom. 1840 = „Albina românească”. Gazetă politico-literară, Esii, Tipografia Albinei.
- Bibicescu 1893 = *Poesii populare din Transilvania*. Culese și adnotate de I.G. Bibicescu, București, Imprimeria Statului.
- Biblia 1688 = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. [Traducere]. Tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban-Vodă Cantacuzino, domnul Țării Românești. Retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere cu aprobarea Sfântului Sinod, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988.
- Cantemir 1704–1705 = Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, [ediție de Stela Toma. Studiu introductiv de Nicolae Stoicescu], în *Opere*, I, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2003, p. 383–801.
- Cardaș 1926 = *Cântece poporane moldovenești*. Culese și publicate de Gh. [= Gheorghe] Cardaș, Arad, Editura Librăriei Diecezane.
- Chiș 1991 = Gheorghe Chiș, *Astronomie*. Manual pentru clasa a XII-a, București, Editura didactică și pedagogică.
- Coculescu 1929 = N. Coculescu, *Curs de astronomie teoretică*, București, Cartea Românească.
- Conv. Lit. 1872–1873 = „Convorbiri literare”. Revistă de literatură, I–LXXXVII, Iassi, Tipografia Societății „Junimea”, 1867–1884.
- Costin 1686–1691 = Miron Costin, *De neamul moldovenilor; din ce țară au ieșit strămoșii lor*, în *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 241–274.
- Creangă 1876 = Ion Creangă, *Dănilă Prepeleac*, în *Opere*, I. București, Editura Minerva, 1970, p. 27–39.
- Culea 1926 = Apostol D. Culea, *Cât trebuie să știe orice om despre Pământ, Soare, Lună și stele*, Vălenii de Munte, Așezământul de tipografie și legătorie „Datina Românească”.
- Dosoftei 1683 = *Viața și petrecerea svinților*, II, Iași, Tiparnița Svi[n]tei Mitropolii, 1683.
- Eminescu 1866–1887 = M. Eminescu, *Poezii tipărite în timpul vieții*, în *Opere*, I. Introducere, note și variante, anexe, ediție critică îngrijită de Perpessicius, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939, p. 1–236.
- Gazeta de Moldavia 1853 = „Gazeta de Moldavia”, Iassi, Institutul Albinei.
- Genilie 1841 = I. Genilie, *Prințipuri de geografie sau Începuturi de geografie statistică, politică, fizică și astronomică*, București, Tipografia Colegiului Național.
- Horea 1956 = Ion Horea, *Poezii*, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă.

- Ispirescu 1862–1882 = Petre Ispirescu, *Legende sau basmele românilor*, în *Opere*, I, București, Editura pentru Literatură, 1969, p. 3–421.
- Marian 1895 = *Tradiții poporane române din Bucovina*, adunate de Simion Florea Marian, București, Imprimeria Statului.
- Moxa 1620 = Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică, însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, București, Editura Minerva, 1989.
- Murnu 1924 = Homer, *Odiseea*. În românește de George Murnu, [București], Cultura Națională.
- Otescu 1907 = I. Otescu, *Credințele țăranului român despre cer și stele*, București, extras din „Analele Academiei Române”. Memoriile Secțiunii literare. Seria II. Tom. XXIX, p. 425–506.
- Pamfile 1915 = Tudor Pamfile, *Cerul și podoabele lui. După credințele poporului român*, București – Leipzig – Viena, Librăriile Socec & Comp., Pavel Suru, C. Sfetea – Otto Harrassowitz – Gerold&Comp.
- Psalt. Sch.* = *Psaltirea Scheiană*. [Traducere anonimă]. Publicată de prof. I. Bianu. Tomul I: *Textul în facsimile și transcriere cu variantele din Coresi (1577)*, Edițiunea Academiei Române, București, Tipografia Carol Göbl, 1889.
- România Liter. (S.) 1968–1992 = „România literară”. Săptămânal de literatură și artă, București, 1968–1992.
- Stoian 1933–1934 = I.I. Stoian, *Păstoritul în Râmnicul Sărat*, în *Grai și suflet*, 1933–1934, VI, p. 41–74.
- Tiron, Nacu 2014 = Ștefan D. Tiron, Ion M. Nacu, *Astronomie*, Chișinău, Editura Lyceum.
- Varlaam 1643 = Varlaam, mitropolitul Moldovei, *Cazania (1643)*, ediție îngrijită de J. Byck, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1943.

B. Lucrări de referință

- Aldea 2019 = Maria Aldea, *Des emprunts lexicaux dans la langue roumaine au XIXe siècle*, în Lene Schøsler, Juhani Härmä (éds.), *Actes du XXIXe Congrès international de linguistique et de philologie romanes (Copenhague, 1–6 juillet 2019)*, vol. I, Strasbourg, Éditions de linguistique et de philologie, p. 766–777.
- Bara 2004 = Bara, Mariana, *Le lexique latin hérité en aroumain dans une perspective romane*, Munich, LINCOM.
- CDDE = I.-Aurel Candrea, Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine*. Fasc. IV. *Laț–Putea*, București, Librăria Socec&Comp., 1914.
- Ciorănescu 2002 = Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă, de Tudora Șandru-Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Editura SAECULUM I.O.
- Costinescu I–II = Ion Costinescu, *Vocabular româno-frances*. Lucrat dupe Dicționarul Academiei Franceze dupe al lui Napoleone Landais și alte dicționare latine, italiene etc. de..., I (A–Înzestrare), II (J – Zulu), București, Tipografia Națională Antreprenor C.N. Rădulescu, 1870.
- DAFOC = *Dicționarul de termeni astronomici. Fenomene, obiecte cosmice și constelații*, în Cristina Florescu (coord.), Laura Manea, Elena Isabelle Tamba, Alina-Mihaela Bursuc, Daniela Butnaru, Cristina-Mariana Cărăbuș, Maria-Marilena Tomulesei-Ciobanu, Cătălin-Bogdan Galeș, Florin-Teodor Olariu, Claudius Teodorescu și Gabriela-Ana Azamfirei, *Terminologia astronomică românească științifică și populară. Fenomene, obiecte cosmice și constelații*, ediție revizuită, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2024, p. 269–831.

- DCECH = Corominas, Joan/Pascual, José Antonio, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vol., Madrid, Gredos, 1980–1991.
- DELI = Manlio Cortelazzo, Paolo Zolli, *Il nuovo etimologico. DELI – Dizionario Etimologico della Lingua Italiana*, Bologna, Zanichelli, 1999² [1979–1988¹].
- DELLA = García Arias, Xosé Lluís, *Diccionariu Etimolóxicu de la Llingua Asturiana* (DELLA), 7 vol., Oviedo, Universidá d'Uviéu/Academia de la Llingua Asturiana, 2017–2021.
- D. Enc. = *Dicționar enciclopedic*, IV (L–N), București, Editura Enciclopedică, 2001.
- DÉRom = Éva Buchi, Wolfgang Schweickard (dir.), *Dictionnaire Étymologique Roman* (DÉRom). Nancy, ATILF, 2008–, <http://www.atilf.fr/DERom>.
- DÉRom 2014 = Éva Buchi, Wolfgang Schweickard (éd.), *Dictionnaire Étymologique Roman* (DÉRom). I. *Genèse, méthodes et résultats*, Berlin, De Gruyter, 2014.
- DEX = Academia R.S.R., Institutul de Lingvistică din București, *Dicționarul explicativ al limbii române*, coord.: Ion Coteanu, Luiza Seche, Mircea Seche, București, Editura Academiei R.S.R., 1975, în ediția anastatică digitală, <https://dex1.solirom.ro/>.
- DEX² 2016 = Academia Română, Institutul de lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a revăzută și adăugită, coord.: Ion Coteanu, Lucreția Mareș, București, Editura Univers Enciclopedic.
- DGS = Doina Cobet, Laura Manea, *DGS. Dicționar general de sinonime al limbii române*, [Chișinău], Gunivas, 2013.
- DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române* (DLR). Serie nouă. Tomul I, partea a 3-a, *litera D* (D–Deînmulțit), 2006; tomul I, partea a 4-a, *Litera D* (Deja–Deținere), 2006; tomul I, partea a 5-a, *Litera D* (Deținut–Discopotiriu), 2007; tomul I, partea a 6-a, *Litera D* (Discord–Dyke), 2009; tomul I, partea a 7-a, *Litera E* (E–Erzaț), 2009; tomul I, partea a 8-a, *Litera E* (Es–Ezredeș), 2010; tomul III, *Literele J, K, Q*, 2010; tomul IV, *Litera L* (L–Lherzolită), 2008; tomul V, *Litera L* (Li–Luzulă), 2008; tomul VI, *Litera M*, 1965–1968; tomul VII, partea 1, *Litera N*, 1971; tomul VII, partea a 2-a, *Litera O*, 1969; tomul VIII, partea 1, *Litera P* (P–Păzui), 1972; tomul VIII, partea a 2-a, *Litera P* (Pe–Pînar), 1974; tomul VIII, partea a 3-a, *Litera P* (Pînă–Pogribanie), 1977; tomul VIII, partea a 4-a, *Litera P* (Pogrijanie–Presimțire), 1980; tomul VIII, partea a 5-a, *Litera P* (Presin–Puzzolană), 1984; tomul IX, *Litera R*, 1975; tomul X, partea 1, *Litera S* (S–Sclabuc), 1986; tomul X, partea a 2-a, *Litera S* (Scladă–Semînțarie), 1987; tomul X, partea a 3-a, *Litera S* (Semn–Sîveică), 1990; tomul X, partea a 4-a, *Litera S* (Slab–Spongios), 1992; tomul X, partea a 5-a, *Litera S* (Songiar–Swing), 1994; tomul XI, partea 1, *Litera Ș*, 1978; tomul XI, partea a 2-a, *Litera T* (T–Tocăliță), 1982; tomul XI, partea a 3-a, *Litera T* (Tocăna–Twist), 1983; tomul XII, partea I, *Litera Ț*, 1994; tomul XII, partea a 2-a, *Litera U*, 2002; tomul XIII, partea 1, *Litera V* (V–Veni), 1997; tomul XIII, partea a 2-a, *Litera V* (Venial–Vizurină), 2002, tomul XIII, partea a 3-a, *Litera V* (Viclă–Vuzum) și *Literele W, X, Y*, 2005, tomul XIV, *Litera Z*, 2000; redactori responsabili: Iorgu Iordan, Alexandru Graur, Ion Coteanu; din anul 2000 – Marius Sala, Gheorghe Mihăilă, București, Editura Academiei, în ediția anastatică digitală <https://dlr1.solirom.ro/>.
- ENC. ROM. = Dr. C. Diaconovich, *Enciclopedia română*, III (Kemet–Zymotic), Sibiu, Editura și Tiparul lui W. Krafft, 1904.
- Ernout, Meillet 1959 = Alfred Ernout, Antoine Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris, Klincksieck, 1959⁴ [1932¹].

- EWRS = Sextil Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I: Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen von...*, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1905.
- FEW = Wartburg, Walther von et al., *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*, 25 vol., Bonn/Heidelberg/Leipzig–Berlin/Bâle, Klopp/Winter/Teubner/Zbinden, 1922–2002.
- Flammarion 1882 = Camille Flammarion, *Les étoiles et les curiosités du ciel: description complète du ciel visible à l'œil nu et de tous les objets célestes faciles à observer*, Paris, Imp. Gauthier-Villars.
- GDLI = Salvatore Battaglia, *Grande dizionario della lingua italiana*, 21 vol.; vol. IX, 256–257, 1961–2008, <http://gdli.it>.
- GORAZD = *The Old Church Slavonic Digital Hub*, <https://gorazd.org/>.
- MDA = Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, *Micul dicționar academic*, III (I–Pr): 2003, coord.: Marius Sala, Ion Dănăilă, București, Editura Univers Enciclopedic.
- MDE 1972 = *Mic dicționar enciclopedic*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- MDE 2008 = *Mic dicționar enciclopedic*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, Editura Enciclopedică, Univers Enciclopedic.
- NEP = *Naked Eye Planets*, în *NASA Space Science Data*, <https://nssdc.gsfc.nasa.gov/>.
- NDU = Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, *Noul dicționar universal al limbii române*, ediția a III-a, București/Chișinău, Litera Internațional, 2008.
- Pontbriant 1862 = Raoul de Pontbriant, *Dicționar româno-frances*, București și Göttinge, Adolf Ulrich, Paris, Gustave Bossange & C-ia, Leipzig, E.F. Steinacker.
- Resmeriță 1924 = Alexandru Resmeriță, *Dicționarul etimologico-semantic al limbei române*, Craiova, Institutul de Editură „Ramuri”.
- REW₃ = Wilhelm Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Winter, 1930–1935³ [1911–1920¹].
- Sala 2005 = Marius Sala, *Aventurile unor cuvinte românești*, [Vol.] I, București, [Editura] Univers Enciclopedic.
- Scriban 1939 = August Scriban, *Dicționarul limbii românești*, edițiunea întâia, Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”.
- STELLARIUM = <https://stellarium-web.org/>.
- Șăineanu 1930 = Lazăr Șăineanu, *Dicționar universal al limbei române...* A opta edițiune. [Craiova], Editura „Scrisul Românesc” S.A.
- TAFOC = Cristina Florescu (coord.), Laura Manea, Elena Isabelle Tamba, Alina-Mihaela Bursuc, Daniela Butnaru, Cristina-Mariana Cărbuș, Maria-Marilena Tomulesei-Ciobanu, Cătălin-Bogdan Galeș, Florin-Teodor Olariu, Claudius Teodorescu și Gabriela-Ana Azanfirei, *Terminologia astronomică românească științifică și populară. Fenomene, obiecte cosmice și constelații (TAFOC)*, ediție revizuită, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2024.
- Tik¹ = H. Tikin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, Bukarest, Staatsdruckerei, Band II: 1911.
- TLIO = Pietro G. Beltrami (fond.), Lino Leonardi, Paolo Squillacioti (éd.), *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini*, Florence, CNR, <http://tlio.oiv.cnr.it/TLIO>, 1998–.
- TLFi = *Trésor de la langue Française informatisé*, ATILF – CNRS, Université de Lorraine, <http://www.atilf.fr/tlfi>.

- TMFA = Cristina Florescu (ed.), Laura Manea, Elena Tamba, Alina Pricop (Bursuc), Cristina Cărăbuș, Liviu Apostol, Florin-Teodor Olariu, Mădălin Patrașcu, Dan-Adrian Chelaru (și Maria Iliescu, Rodica Zafiu, Mariana Neț, Bardu Nistor), *Terminologia meteorologică românească a fenomenelor atmosferice (științific versus popular)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2015.
- TLL = *Thesaurus Linguae Latinae*, Leipzig/Stuttgart/Berlin/New York, Teubner/Saur/De Gruyter, 1900 –, <https://thesaurus.badw.de/en/tll-digital/tll-open-access.html>.
- Venus Fact Sheet = Venus Fact Sheet, în *NASA Space Science Data*, <https://nssdc.gsfc.nasa.gov/planetary/factsheet/venusfact.html>.
- Vizir, Bivol 2008 = Elena Vizir, Ana Bivol, *Dicționar astronomic enciclopedic*, Târgoviște, Bibliotheca.

ROMANIAN LUCEAFĂR: LEXICAL AND ETYMOLOGICAL ASPECTS

ABSTRACT

The lexeme under study is dissociated from the astronomical perspective, which establishes a strict distinction between *Luceafăr* (proper noun) ‘planet’, and *luceafăr* (common noun) ‘star’. The study outlines the lexical and etymological structure of the Romanian lexeme as reflected in TAFOC research, where Tp elements are correlated with the astronomical perspective. The analysis demonstrates the nonsystematic character, at the level of current perception, of these motions of synodic revolution, which cannot function as a reliable temporal reference – in this case, for the livestock breeder. It is shown that a number of Tp compounds refer to specific stars (Vega, Sirius, Aldebaran, Arcturus) and do not designate the planet Venus: for instance, *Luceafărul-Boului* does not denote the *Luceafărul-de-Dimineață* (Morning Star), but the star Arcturus. The Tp interpretations of *Luceafărul-Porcilor* and *Luceafărul-Ciobanilor* are refuted by the Ts literature and linguistically interpreted as instances of folk etymology. The study highlights the diatopic and diachronic extension of *luceafăr* as a common noun (particularly in the plural) with the meaning ‘exceptionally bright star’ – a sense proposed as etymological, alongside the meaning ‘the planet Venus’ (TLL 7,1: 1708–1711).

Keywords: *history of the Romanian language, etymology, astronomical terminology, synodic revolution, planet vs star.*

